

Spotprent op Napoleon van een onbekende maker, 1813-1814, Rijksmuseum, Amsterdam.

Bart Verheijen, *Nederland onder Napoleon. Partijstrijd en natievorming tussen 1801-1813*

Nijmegen, Uitgeverij Vantilt, 2017
Gebonden, 432 p., ill. in zwart-wit en kleur
ISBN 978 94 600 4301 7
€ 29,95

Nederland onder Napoleon beschrijft een bepalende periode in de Nederlandse geschiedenis, waarin een nieuwe verhouding ontstond tussen overheid en burger. De ontwikkelingen tussen 1801 tot 1813 legden de basis voor de monarchie, die – wat toen nog niet was te voorzien – tot op de dag van vandaag heeft standgehouden. De gebeurtenissen in deze jaren vormden tevens de voedingsbodem van het negentiende-eeuwse nationalisme.

Verheijen analyseert het publieke debat aan de hand van contemporain drukwerk. Dat rijke materiaal bestaat uit een vijftigtal periodieken met prikkelende titels als de *Algemeene Schuimspaan* of *Leesgierige Na-Courant*, de *Heer Politieke Blixem* of de *Narrensteinsche Courant*, waarvan het merendeel in 1802 door het Staatsbewind werd verboden. Ook meer bekende bladen als de *Opregte Haarlemsche Courant* en de *Vaderlandsche Letteroefeningen* heeft de auteur als bron gebruikt. Bovendien heeft hij honderden pamfletten onderzocht en wist hij ook in toneelstukken en liederen bruikbaar materiaal op te sporen.

Met de komst van koning Lodewijk Napoleon in 1806 bestond de Nederlandse soevereiniteit alleen nog in naam. Orangisten en patriotten schaalden zich aarzelend achter de nieuwbakken vorst, maar door de inlijving in het Franse keizerrijk in 1810 vervluchtigde ook de laatste schijn van zelfstandigheid. Napoleon behandelde Nederland als een wingewest en de censuur op drukpers en theater nam toe. Het traditionele Nederlandse republikenisme was in 1806 met de Bataafse Republiek ten onder gegaan. Geleidelijk ontstond een nieuw besef van nationale identiteit. Dat maakte de weg vrij voor Willem Frederik, zoon van de voormalige stadhouder: eind 1813 werd hij bij proen acclamatie uitgeroepen tot 'soverein vorst' en twee jaar later riep hij zichzelf uit

tot koning van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Het nieuwe Nederland, dat ook België omvatte, had zijn monarchale staatsvorm mede aan Napoleon te danken.

Aan de hand van honderden blaadjes, liedjes en schotschriften laat Verheijen zien dat in een korte tijd nieuwe opvattingen ontstonden over natie en monarchie. Zijn interessante boek is de handelseditie van zijn proefschrift. De talrijke illustraties verhelderen de tekst die niet altijd even gemakkelijk leesbaar is. Het boek bevat een uitputtend overzicht van de periodieken, pamfletten en ander drukwerk uit de behandelde periode. De koper krijgt bovendien een CD met anti-Franse liederen uit de vroege negentiende eeuw. [c.h.s.]

Jan Aarts en Chris Kooijman, met een bijdrage van F.J. Hoogewoud, *Dit is mijn boek. Joodse exlibriscultuur in Nederland*

Amsterdam, Uitgeverij De Buitenkant, 2017
Vormgeving Chang Chi Lan-Ying
Genaaid en gebonden, 1496 p., talrijke illustraties in zwart-wit en kleur
ISBN 978 94 909 1373 1
€ 70

Sytze van der Veen

Sommige boeken zijn meer dan ze op het eerste gezicht lijken, ze overstijgen zichzelf. Die transcendente status is van toepassing op *Dit is mijn boek*, dat zich aandient als een lijvig naslagwerk over de exlibris van joodse Nederlanders. Bij nadere beschouwing blijkt het echter ook een 'memorboek' van het Nederlandse jodendom, niet minder dan het bekende werk van M.H. Gans uit 1978.

Een exlibris – ik citeer de definitie op p. 15 van *Dit is mijn boek* – 'is een kunstzinnig vormgegeven eigendomsmerk dat in een boek wordt geplakt met de bedoeling het tegen diefstal te beschermen, te verfraaien, een persoonlijk karakter te verlenen, ofwel als een herinnering aan de oorspronkelijke eigenaar door te geven aan volgende generaties'. Het exlibris is even oud als de boekdrukkunst zelf, maar werd vooral tegen het einde van de negentiende eeuw populair. De bloeiperiode van deze toegepaste vorm van grafische kleinkunst ligt in de periode 1900-1970. Dat tijdsbestek, vertaald in termen van het jodendom, maakt de historische coördinaten van het onderwerp duidelijk: in den beginne raakt het aan het proces van assimilatie, integratie en ontwikkeling van individuele joden, terwijl de eindterm vaak wordt gevormd door de massamoord in de Tweede Wereldoorlog. Ongeveer een derde van de bestudeerde exlibris is ontstaan na de oorlog.

Het exlibris is niet alleen een eigendomsmerk, een grafisch hoogstandje of een esthetisch extraatje van een boek. Het is ook een geïllustreerd egodocument waarin een boekbezitter een kenmerk van zijn persoonlijkheid of een ideaal vastlegt, al dan

Een deel van de exlibris die Alice Garman (1905-1984) maakte voor haar echtgenoot, de boekhandelaar en antiquaar Abraham Horodisch (1898-1987).

lingen georganiseerd, successievelijk in Amsterdam (Universiteitsbibliotheek), Enschede (synagoge), Groningen (Universiteitsbibliotheek), Middelburg (Zeeuwse Bibliotheek) en Leeuwarden (Tresoar). De exposities brachten het onderzoek onder de aandacht van een breder publiek en leidden tot nieuwe vondsten. In 2011 verscheen als voorpublicatie *Ex Libris in Exil. Duits-Joodse vluchtelingen in Nederland 1933-1940*, als onderdeel van de reeks 'Uitgelezen boeken' die – evenals het *magnum opus* zelf – wordt uitgegeven door De Buitenkant. Deze studie over de exlibris van een specifieke groep joden werd in *De Boekenwereld* 28 (2012) nr. 4 besproken door de verzamelaar Henk van Buul.

In de loop van de tijd bouwden de onderzoekers een landelijk, maar ook een internationaal netwerk op dat bijdroeg aan de speurtocht naar exemplaren. Afstamelingen van Nederlandse joden in Israël bleken soms te beschikken over exlibris die hier te lande onbekend waren. In een speurtocht van twaalf jaar werden dankzij deze collectieve inspanning in totaal 1747 exlibris bijeengebracht van joodse Nederlanders. Dat corpus vormt de schering en inslag van het boek. Achter die hoeveelheid boekmerken gaan 1393 boekenbezitters schuil – 'titularissen', in de terminologie van de samenstellers. En achter al die boekenbezitters en hun familieleden gaan evenzovele levensverhalen schuil, vaak tragische. Het zijn verhalen die nauw verweven zijn met de geschiedenis van het Nederlandse jodendom. Het joodse exlibris biedt een bijzonder en vaak verrassend perspectief op die geschiedenis. In het miniatuur van een boekenmerk wordt een verscheidenheid van motieven zichtbaar – discriminatie en vervolging, trots op de joodse traditie, beroepseer, gehechtheid aan de familie, zionistische en socialistische idealen, vroomheid, eruditie, de liefde voor boeken enzovoorts.

Bijna duizend van de vijftienhonderd pagina's, na een voorwoord en een inleiding, worden in beslag genomen door deel I, 'Exlibris, hun titularissen en kunstenaars'. Dit leeuwendeel van het boek bestaat uit een lexicon dat alfabetisch is opgebouwd aan de hand van de achternamen van de titularissen. Bij elk lemma staat een afbeelding van het desbetreffende exlibris. De lemmata hebben een vast stramien: onder de naam staat een compact blokje met biografische gegevens, daarop volgt een levensschets van de titularis en ten slotte worden het exlibris en de maker daarvan – voor zover bekend – beschreven. De lengte van de levensverhalen varieert, al naar gelang de informatie die de samenstellers over een persoon hebben kunnen vergaren. Vaak worden daarin citaten verwerkt van familieleden of bekenden, die een bijdrage hebben geleverd aan het onderzoek. De talrijke literatuur- en bronverwijzingen weerspiegelen de duizelingwekkende hoeveelheid onderzoek die in de bijna veertienhonderd lemmata is verwerkt. Het verzamelen van joodse exlibris is één ding, het verzamelen van kennis over het joodse exlibris iets anders. Het tweede is nog veel tijdrovender dan het eerste.

niet in combinatie met een motto of lijfspreuk. In ruimere zin, door zijn tijdsgebondenheid, komt in de stilering een tijdsbeeld tot uitdrukking. Deze algemene omschrijvingen zijn ook van toepassing op het subgenre van het joodse exlibris, gedefinieerd als het merk van een joodse boekenbezitter, al dan niet ontworpen door een joodse kunstenaar.

Vóór 1900 komen exlibris met een joodse signatuur sporadisch voor, daarna worden ze talrijker. Het merendeel is ontstaan tijdens het Interbellum. Het begrip 'joods exlibris' werd hier te lande voor het eerst gebruikt door de boekhistoricus Sigmund Seeligmann (1873-1940). In een artikel uit 1924 in het joodse tijdschrift *De Vrijdagsavond* riep hij zijn lezers op zulke boekmerken te laten maken, bij voorkeur door joodse kunstenaars en liefst voorzien van joodse symbolen of Hebreeuwse teksten.

Wat betreft het joodse karakter van een exlibris hanteren de samenstellers van *Dit is mijn boek* een ruimere opvatting dan Seeligmann: zij hebben geprobeerd zoveel mogelijk exlibris van joodse eigenaars bijeen te brengen, ook wanneer die geen specifiek

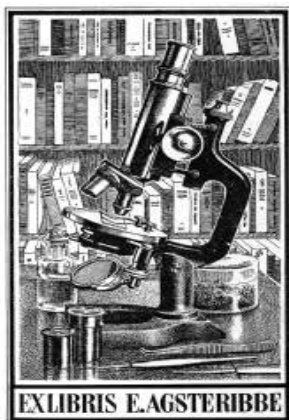
joodse kenmerken hebben. Zij volgen daarin de definitie van Abraham Horodisch (1898-1987), eigenaar van boekhandelaar-antiquariaat Erasmus in Amsterdam en liefhebber van exlibris. In het aan hem gewijde lemma worden maar liefst 31 verschillende exlibris beschreven die van hem waren – een overdaad die grotendeels te danken was aan zijn echtgenote Alice Garman, grafisch kunstenaar en eveneens *aficionada* van het genre.

Dit is mijn boek kent een lange aanloopperiode, de eerste plannen dateren al van 2004. Sindsdien zijn de samenstellers bezig geweest met het verzamelen van joodse exlibris in archieven, bibliotheken, musea, particuliere collecties en antiquariaten. Een wezenlijke bijdrage aan de speurtocht werd geleverd door de laatste twee boekhandelaars van het Waterlooplein, Jos Albers en Harry Moinat. Zij controleerden de stroom boeken die door hun handen ging op de aanwezigheid van joodse exlibris. Antiquaren in diverse steden deden hetzelfde.

Als *spin-off* van het onderzoek werden tussen 2005 en 2016 vijf kleine tentoonstel-

Het lexicon is veel meer dan alleen een naslagwerk over ex libris. *Dit is mijn boek* beperkt zich niet tot een kunsthistorische analyse van deze toegepaste grafiek, maar ontleent zijn kracht aan een brede, historische benadering. De alfabetische opbouw nodigt niet direct uit tot een lezing van a tot z, maar wel tot een 'surfen' van lemma naar lemma. Je bladert door het boek – op zich al een genoegen door de vormgeving en het aangename dundrukpapier – je oog valt op een intrigerend ex libris en je verliest je in een verhaal waarin een mens een gezicht krijgt. Sommigen ken je van naam, van anderen heb je nog nooit gehoord. Elk lemma is een *lieu de mémoire* voor een persoon, des te meer wanneer het raakt aan de Sjoa – wat vrijwel altijd het geval is. Het boek in zijn geheel is een narratief universum waarin je urenlang kunt ronddwalen.

En dat is nog maar het eerste deel. Het tweede van zo'n vierhonderd pagina's bestaat uit een viertal essays die op bepaalde aspecten ingaan, uit een kunstenaarslexicon en een omvangrijke beschrijvende bibliografie. Ook deze stukken getuigen van de brede en gedegen benadering van de samenstellers. Het eerste essay is een sociologische analyse van de groep titularissen, het tweede gaat over de Duitse ex libriscultuur die via joodse vluchtelingen

haar sporen heeft nagelaten in Nederland. Het derde essay biedt een iconografische verkenning en een exegese van de joodse symboliek die op talrijke ex libris is afgebeeld.

Het vierde is van de hand van Frits Hoogewoud, voormalig conservator van de Bibliotheca Rosenthaliana, onderdeel van de Bijzondere Collecties van de UvA. Zijn bijdrage, getiteld 'Teksten, talen en tradities', gaat in op de betekenis en herkomst van de spreuken die op ongeveer een kwart van de onderzochte ex libris te vinden zijn. Zo'n spreuk of motto is dus geen vast kenmerk, in tegenstelling tot de naam van de titularis en een afbeelding. Hoogewoud onderscheidt drie soorten: naamsex libris en naamspreuken (waarin wordt gespeeld met de naam dan wel de initialen), citaatspreuken en zelfbedachte spreuken. De spreuken komen voor in een Babylonische verscheidenheid van talen: vele uiteraard in het Nederlands en Hebreeuws, verscheidene in het Latijn en Grieks, een geringer aantal in Frans, Duits, Engels en Italiaans, gevolgd door onverwachte uitzonderingen in het Zuid-Afrikaans, Oud-IJslands en Chinees.

Het kunstenaarslexicon in dit deel bevat lemmata over 75 joodse ex libris-makers. Dat aantal is een kleine selectie uit de ongeveer zeshonderd al dan niet professionele kunstenaars, al dan niet van joodse origine. Wat hierboven werd gezegd over de lemmata van de titularissen, gaat evenzeer op voor die van de kunstenaars.

- Ex libris van:**
- de uitgever Manuel Goldschmidt (1926-2012). **Maker: Helmut Salden, ca. 1960.**
 - de typograaf, boer en kunstenaar Max Bueno de Mesquita (1913-2001). **Ontworpen door hemzelf, 1936.**
 - de scheikundige Etienne Agsteribbe (1901-1964). **Maker onbekend, voor 1964.**
 - Leo Fuks, medewerker van de Bibliotheca Rosenthaliana (1908-1990). **Maker: Arthur Goldsteen, 1956(?).**
 - de ontwerper Benno Premisela (1920-1997). **Maker: Hajo Rose, 1938.**
 - de boekhoudster Dien de Wit, 1914-2004. **Maker: Emile Puetmann, 1957.**
 - Lena de Roos (1876-1931). **Maker: Vilmos Húszar, 1922.**
 - de fabrikant Mordechai van Son (1890-1945). **Maker: Uriël Birnbaum, 1935.**
 - de historicus Jacques Presser (1899-1970). **Maker onbekend, voor 1942.**

Het derde deel van zo'n vijftig pagina's bevat een leeswijzer, een verantwoording van de werkwijze en een overzicht van de gebruikte coderingen en afkortingen. Ook is hierin een naamlijst opgenomen van alle zeshonderd makers van ex libris. De zorgvuldigheid van de samenstellers komt nog eens tot uitdrukking in een lijstje van niet-opgenomen titularissen en van nagekomen ex libris die niet meer konden verwerkt. Ten slotte bevat het nawerk een uitvoerig personenregister.

Dit is mijn boek is een monument tegen de vergetelheid. Was er tot nog toe weinig geschreven over het joodse ex libris in Nederland, de komende eeuwen valt aan dit boek weinig toe te voegen. Het laat bovendien zien wat een paar vasthoudende en quijoteske onderzoekers voor elkaar kunnen krijgen. Een onderneming als deze vergt een lange adem en een liefdevolle fixatie op een vierkante centimeter van het verleden – kwalificaties waarvoor de huidige universiteiten geen ruimte meer bieden. Zo'n ongemeen rijk boek kan alleen ontstaan dankzij de gedrevenheid van perfectionistische excentriekelingen die gegrepen zijn door hun onderwerp en tegen heug en meug doorgaan. Ook voor uitgeverij De Buitenkant is het geen geringe opgave geweest om dit omvangrijke en langlopende project tot een goed einde te brengen. Vormgeving en drukwerk zien er fraai uit en het speciaal vervaardigde dundrukpapier is een lust voor de vingers. Ook alle lof voor boekbinderij Van Waarden: het dikke boek van vijftienhonderd pagina's valt op alle plaatsen goed open, wat geen geringe prestatie is bij deze bijbelse omvang.

